

Ольга Собачко

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ЛІТЕРАТУРІ 20-Х РОКІВ ТА НАТИСК ТОТАЛІТАРИЗМУ

На початку 20-х років в Україні відбувалися небачені до цього зрушення в масовій свідомості населення, які викликали національно-культурне піднесення української нації. Цей процес найчіткіше проявився в зародженні нових, модерних форм у мистецтві, в поширенні політичної та громадської активності.

Одним з найважливіших аспектів національного відродження 20-х років була поява нової літератури, яка уособлювалася іменами В.Сосюри, М.Хвильового, М.Куліша, М.Рильського, П.Тичини, М.Семенка й інших молодих талановитих письменників і поетів. Важливу роль у цьому відіграла й певна «легалізація» нових для української літератури художніх напрямів — футуризму, символізму та інших.

Причини такого небувалого літературного розмаїття полягали в масштабних національних та соціальних змінах у суспільстві, що значно вплинули на переорієнтацію масової свідомості народу в добу національної революції. Коли мова заходить про українську літературу 20-х років, то потрібно мати на увазі, що переважно вона дотримувалася офіційного політичного курсу, хоча формувалася зовсім на іншому ґрунті. Пізніше це і стало головною причиною гострого психологічного конфлікту в середовищі творчої інтелігенції.

Більшість з літераторів перебувала під великим впливом подій 1917–1920 рр. Так, наприклад, С.Пилипенко й О.Вишня брали активну участь в есерівському рухові, М.Хвильовий — у роботі «Просвіти» та у формуванні українських військових частин, В.Блакитний, В.Чумак та Г.Михайличенко були членами партії боротьбистів, В.Сосюра, О.Довженко, Б.Антоненко-Давидович під впливом ідей самостійності побували навіть в армії Директорії.

Загалом, у період війни більшовики не мали значного впливу на літературу, як це раніше доводили радянські науковці. Так, американський дослідник Дж. Лакій писав, що в 1918–1919 рр. у літературному русі відігравали значну роль саме боротьбисти, насамперед такі популярні літератори, як В.Чумак, В.Блакитний, Г.Михайличенко, які створили окрему літературну групу «Бороть-

ба» і пізніше друкувалися в журналі «Мистецтво» разом з М.Семенком, Д.Загулом, Я.Савченком¹.

Звичайно, було б перебільшенням стверджувати, що боротьбисти в той час диктували свої смаки в літературі. Однак в умовах повного заперечення старої літератури й з появою масової агітаційної макулатури їхні твори значно виділялися своїм художнім рівнем.

Зі встановленням тривкого миру в Україні наприкінці 1920 р. ситуація в літературному середовищі змінилася. З фронту повернулося багато молоді, що вже спробувала свої сили в агітаційних відділах та друкованих органах більшовиків. Проте в мирних умовах їм ще тільки належало знайти своє місце в літературі.

Літературне життя початку 20-х років було тісно пов'язане з періодичними виданнями, оскільки більшовики тоді мали змогу видавати літературу за рахунок не таких вже й великих запасів конфіскованих видавництв. Коли ці запаси вичерпувалися, влада конфісковувала нові підприємства і таким чином розвивала друкований ринок в екстенсивному напрямі шляхом безкоштовних надбань. Користуючись правом розподілу паперу, партійне керівництво всіляко підтримувало видання політичної літератури, зокрема агітаційної. Так, протягом 1920 р. в Україні було видано 290 назв книг (з них українською — 141), більшість з яких мала політичну спрямованість².

Відразу по війні в Україні існувало понад 300 газет³. Свої видання мали не тільки місцеві та центральні органи влади, а й навіть великі фабрики чи військові частини. Однак в умовах нової економічної політики і під тиском економічної розрухи, викликаній війною та революцією, кількість періодичних видань різко скоротилася. Дореволюційні запаси паперу скінчилися, зникла необхідність ідеологічно-агітаційної боротьби військового комунізму, відповідно, зменшилися і кошти, які виділялися на пропаганду.

Українські газети також не фінансувалися. На всю Україну залишилося лише п'ять україномовних газет, та й ті часто виходили неперіодично. Значно зменшилися тиражі навіть центральних газет, не кажучи вже про місцеві. Основні партійні видання виходили російською мовою, а українською — лише дві загальноукраїнські — «Сільська правда» й «Вісті ВУЦВК». Періодичні літературні журнали або переставали виходити, або просто припиняли своє існування. На деякий час припинили виходити літературні альманахи. Безумовно, 1921–1922 рр. були найтяжчими для української літературної періодики.

Після перших труднощів, пов'язаних з переходом на нову форму господарювання, в Україні з'являється багато приватних та кооперативних видавництв. Уже в 1921 р. в Харкові існували «Червоний шлях» при підвідділі друку ЦК КП(б)У, «Пролетарій» — кооперативне видавництво при Харківському губернському комітеті партії, кооперативне видавництво «Слово». В наступному році їх кількість значно збільшилася. З'явилися такі великі підприємства, як «Друкарь», «Книгоспілка», «Гольфштурм» та інші, які швидко почали налагоджувати випуск класичної і сучасної літератури. Таке інтенсивне зростання кількості видавництв в умовах голоду, масової розрухи, нестачі палива свідчило про великий попит населення на книжкову продукцію.

Звичайно, розповсюдження друкованого слова серед населення викликало відповідну реакцію керівництва більшовицької партії. Ще в 1921 р. більшовицький уряд видав розпорядження підпорядкувати усі кооперативні видавництва єдиному органу — Вукоопспілці⁴. Почалася монополізація видавничої справи. Одночасно йшов процес і централізації книгодрукування. Щоб усунути місцеву ініціативу в галузі книговидання, в 1921–1922 рр. було ліквідовано окружні філії ДВУ на всьому Лівобережжі⁵. Така політика привела до того, що в середині 20-х років уже майже вся художня література друкувалася виключно в Києві та Харкові.

Проблема полягає в тому, що діяльність органів влади у галузі літератури мала, певним чином, подвійний характер: з одного боку — протекціонізм, а з іншого — репресивні заходи. Така двоїстість є універсальною системою діяльності кожного тоталітарного режиму стосовно літератури як одного з найважливіших чинників духовного життя. Про це писав у статті «Тоталітаризм та література» відомий англійський публіцист і письменник Джордж Оруел: «Тоталітаризм замахнувся на свободу думки так, як ніколи раніше навіть не могли і уявити. Важливо усвідомлювати, що його контроль над думкою має на меті цілі не тільки заборонні, а й конструктивістські»⁶.

Як пише М.Шипович, коли в умовах розгортання НЕПу та українізації розпочалося стихійне національно-культурне відродження, нова влада вдалася до опанування цих процесів, створюючи систему жорсткого політико-ідеологічного контролю над духовним життям України⁷. Для нав'язування населенню заданої системи мислення більшовикам потрібно було створити власну модель світобачення, яка б проявлялась у новій формі людських відносин,

філософії, культурі й, звичайно, літературі, ініціюючи, з одного боку, заборони вільного творчого процесу через різноманітні цензурні фільтри, з іншого — створюючи власну літературу, яка б повністю слугувала подальшому підкоренню масової свідомості населення єдиному догмату.

У 1920 р. в Україні у складі Народного комісаріату освіти (НКО) існувало Головне управління політичної освіти (Головполітосвіта), яке мало відділ мистецтв. Літературний відділ («Літо») мав здійснювати безпосередній вплив на літературу, однак він був настільки слабким, що спочатку не міг виконати своєї ролі. В 1921 р. керівник «Літо» Христовий писав, що його організація знаходиться в дуже слабкому стані й навіть не має власної печатки⁸.

Головним партійним органом, що безпосередньо виконував функції щодо створення агітаційної літератури, був відділ агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У (Агітпроп). Уявлення працівників цього органу про літературу та її роль у суспільстві зводилися до суто утилітарних завдань. Література за більшовицькою ідеологією мала не лише відображати реальність, а й слугувати партійним міфологізаторам дійсності, показуючи її у вигідному для партії ракурсі. Для цього їм потрібно було виховати власних слухняних літераторів.

Для здійснення власних задумів партійним ідеологам рішучості не бракувало. Такі звороти, як «перехід в наступ», «ідеологічний фронт» тощо свідчать про рівень більшовицьких уявлень стосовно культурного процесу. Керування культурою було покладено на партійну номенклатуру, що за своїм освітньо-культурним рівнем значно поступалась українським літераторам. Часто чиновниками від літератури ставали люди, що не мали навіть середньої освіти.

Наступ партійно-радянської пропаганди означав появу політично-кон'юнктурної літератури. Протекціонізм у галузі літератури зводився до підтримки малограмотних, антихудожніх творів, які відповідали вимогам ідеологічного панування більшовиків у культурі.

Політизована література мала свою особливість. На початку 20-х років багато критиків і літераторів звертали увагу на вбогість художньої тематики тодішніх авторів. Це й не дивно, адже партійні органи свідомо проводили політику обмеження тематики в ракурсі політичних настанов. Так, другий секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь у спеціальній доповіді «Боротьба з ідейними проявами НЕПу» закликав редакторський та партійний апарат активніше

допомагати «правильним» письменникам, вимагати від них сюжетів про робітництво, продрозверстку, ЧК, присвячених боротьбі з Денікіним, Петлюрою, бандитизмом тощо⁹.

Інший шлях політизації літератури більшовики вбачали у всеохоплюючому контролі над друкованим словом. У 1922 р. підвідділ друку при ЦК КП(б)У створив Центральне управління у справах друку (ЦУСД), мотивуючи це такими аргументами: «В зв'язку з виявленими намаганнями спекулятивно-буржуазних кіл організувати власний друк, протиставляючи його радянському, а також для загального контролю всього періодичного й неперіодичного друку...»¹⁰.

ЦУСД стало головним цензором в Україні. Без його резолюції не друкувалося жодного рядка. Цензуруванню підлягали всі непартійні видання — від приватних оголошень і театральних афіш до великих літературних творів. Цей орган займався переглядом літератури, що ввозилася в країну, давав дозвіл на друк та розповсюдження. З метою цілковитого виключення можливості проходження небажаної друкованої продукції було встановлено трьохрівневу цензурну сітку. Перший рівень — редакція. Редактор мав право передати твір до набору тільки після схвалення його цензором. Другий рівень — друкарні. Матриці кожної друкованої продукції суворо перевірялися. Третій рівень — розповсюдження. ЦУСД постійно контролювало всі книжкові магазини, особливо приватні, вишукуючи літературу без позначки «дозволено цензурою».

Цензори навіть зазначали, що їм доводиться виконувати прямі вказівки ДПУ з метою конспірації¹¹.

Передаючи функції цензора від губернських та повітових комітетів партії до регіональних представників Головополітосвіти, більшовики створювали щільну систему нагляду за друком. Період становлення всеохоплюючого цензорського апарату припадав на 1922–1923 рр. Протягом цього часу більшовики сформували представництва ЦУСД в усіх губерніях України й налагодили їхній зв'язок з центром. Тоді ж було створено губернські управління в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Києві, Харкові, на Чернігівщині та на Волині.

З наказів Центрального бюро ЦУСД своїм органам на місцях бачимо, що масове вилучення книжок призводило до закриття магазинів та бібліотек. Тому було видано спеціальний циркуляр, який наказував: «Усім губернським відділам у справах друку. Від 23.XI.1922 р. Надалі, до отримання детальної інструкції, припи-

нити вилучення книг, що не мають яскраво ворожого антирадянського характеру»¹².

Але виникає питання — чи не були ці каральні заходи ініційовані вищими партійними органами? Такі масові вилучення були інспіровані центром. Після введення НЕПу більшовики побачили, що систему кооперативних закладів використовує українська інтелігенція для того, щоб розповсюджувати серед читачів найкращі зразки української літератури, а це, в свою чергу, вело до підвищення національної самосвідомості людей.

Для тоталітарного режиму існування поліфонічності в масовій свідомості було надзвичайно небезпечне, оскільки вело до критичного осмислення офіційної політики. Тому задля обмеження інформованості читача при ЦК КП(б)У було створено спеціальну комісію по боротьбі з так званою дрібнобуржуазною ідеологією. Ось коротка виписка з протоколу засідання цієї комісії від 31 січня 1923 р.: «Постановили. Запропонувати ЦУСД зайняти більш тверду позицію по відношенню до нерадянського друку. Розширити функції ЦУСД в області політичного контролю книжкового ринку й бібліотек. Підтвердити необхідність проходження через цензуру всіх видань, крім партійних»¹³.

Управління цензури спільно з працівниками ДПУ постійно перевіряло усі заклади розповсюдження літератури, особливо прискіпливо ставлячись до приватних книгарень та кіосків. Щоб примусити власника торгівельного закладу виконувати всі розпорядження управління у справах друку, чиновники намагалися зв'язати його ще й зобов'язанням у формі розписки такого змісту: «Власник... зобов'язується, що в магазині... не буде проводитись продаж періодичної й неперіодичної друкованої продукції:

а) Виданої до революції 1917 р. й за своїм змістом контрреволюційної.

б) Літератури, виданої нелегально.

в) Літератури, виданої контрреволюційними організаціями і властями в період 1917–20 рр., петлюрівцями, денікінцями й т. д.

г) Видань конфіскованих Рад. владою.

д) Антирадянської літератури, виданої за кордоном СРСР»¹⁴.

Особливо активну діяльність щодо вилучення «крамоли» розгорнуло Донбаське управління на чолі з Мартиновим. Так, цей керівник у звіті за вересень 1923 р. писав, що по всій губернії вилучено до тисячі пудів різноманітної літератури, яка зосереджується в Губуправлінні й буде переглянута та утилізована згідно

з інструкцією; що приватну торгівлю ліквідовано по всьому Донбасі, перевірка книг у державних магазинах проводиться Політконтролем ГПУ з наказу Губуправління у справах друку¹⁵.

Якщо лише в одній губернії тільки за місяць було зібрано таку велику кількість забороненої літератури, то можна уявити розмах цієї акції по всій Україні.

Особливо пильно ставилися цензори до літератури, яка надходила з-за кордону. Спеціальна постанова ЦУСД регламентувала шляхи надходження літератури до УРСР: «Виписати літературу з-за кордону можна лише з дозволу ЦУСД. Для цього треба надіслати до ЦУСД заяву й опис книг, які бажають замовити в двох екземплярах і вказати шлях їх надходження в Україну — поштою чи через Наркомзовнішторг»¹⁶. З цього приводу ЦУСД звітувало про допуск в Україну видань, надрукованих — за кордоном. В 1923 р. в Україну надійшло 1020 книжок та журналів, з них українською мовою 202. Але 102 примірники було заборонено й лише 88 дозволено до розповсюдження, а 12 — до обмеженого розповсюдження¹⁷.

Стосовно літератури, що надходила з-за кордону, існувало кілька градацій. Серед них виділимо п'ять пунктів. Перший — дозволити до ввозу та розповсюдження. Сюди належали твори світових та українських класиків, переважно народників. Другий пункт — обмежене право на ввіз, до 100, максимум 200 примірників. Третій — це література, яку дозволяли до продажу тих примірників, що вже були завезені раніше, та й то лише зі спеціального, додаткового дозволу. Четвертий пункт — заборона до ввозу та передача літератури в бібліотеки з позначкою 4-А (без права видавати книгу додому) або в спецхрані бібліотек та архівів. Останній пункт — вилучити та знищити те, що стосувалося переважно політичної літератури ідеологічних противників більшовизму.

Однак ця досить примітивна система проціджування літератури іноді теж поводила себе дивно. Так, стосовно класичної літератури українською мовою існувала приблизно така тенденція — Ш.Алейхем, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, М.Драгоманов балансували між першим та третім пунктами, а Д.Донцов, М.Грушевський — винятково останній пункт. Однак у списках забороненої до ввезення в Україну літератури знаходимо казки, зібрані та видані під редакцією Б.Грінченка, твори Л.Толстого та Ф.Достоевського¹⁸.

Прискіпливо ставилася цензура і до академічних видань. С.Єфремов в 1923 р. писав, що його працю з історії українського пись-

менства цензура повернула через «немарксівську трактовку явищ в літературі»¹⁹. Хоча формально видання Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) були позбавлені попередньої цензури.

Заборонялося також ввозити літературу зі старою орфографією, оскільки літера «Ѣ» була вилучена з алфавіту ще в 1917 р. Більшовики вважали, що молодше покоління має виховуватися на новій орфографії. В деяких губерніях представники цензури поблажливо ставились до літератури, написаної старим шрифтом, але в більшості вона також була під заборобою.

До категорії заборонених книжок належала й церковна література. Місцеві відділи ЦУСД особливо перевіряли книгарні, де зберігалася або розповсюджувалася релігійна література. Якщо врахувати, що Центральне бюро ЦУСД спочатку не давало жодних вказівок стосовно раритетних видань, то можна припустити, що багато цінних стародруків потрапило на фабрики у вигляді макулатури. Підрахувати збитки від такого варварського ставлення до книжки неможливо навіть приблизно. Лише в 1924 р. Центральний цензорський апарат наказав припинити нищення цінних з історичного погляду книжок і передати їх в спецхрани центральних бібліотек²⁰.

Тенденційно більшовики підходили й до розважальної літератури пригодницького жанру, а також до стародавніх казок, вважаючи, що вони будуть відволікати молодь й конкурувати з офіційною пропагандою. Наприклад, на митниці в 1922 р. були затримані «Робінзон Крузо» Д.Дефо, збірки казок «Червона шапочка», «Казки 1000 й однієї ночі», «Кіт у чоботях» та багато інших²¹. Усе це відбувалося на фоні відсутності дитячої літератури. Більшість письменників говорили, що однією з найбільших проблем радянського книжкового ринку була повна відсутність дитячої літератури. Незважаючи на всі намагання цензури ліквідувати розважальну літературу, школярі ще довго передавали один одному дореволюційні видання А.К.Дойля й Ж.Верна. Лише наприкінці 20-х років система почала створювати міфологізовану дитячу книгу, присвячену переважно подіям громадянської війни. Така література спочатку мала більше ідеологічний характер, ніж виховний або розважальний. На початку 30-х почали видавати й переклади деяких іноземних авторів.

Контроль друкованого слова був дуже прискіпливим, і все-таки у першій половині 20-х років відбувається значне піднесення української літератури, хоча ці два явища є цілком протилежними.

По-перше, в цей період проходило становлення цензорської структури й іноді щастило видавати навіть позацензурні матеріали. Матеріали радянських контролюючих органів свідчать, що більшовики ще не зовсім чітко усвідомлювали головні засади радянської ідеології, яка в той час перебувала у стані формування. По-друге, чиновники мусили зважати на позицію окремих партійних діячів, що мали великий авторитет у партії, й становили групу націонал-комуністів. Так, наприклад, О.Шумський в 1923 р. добився для редакції журналу «Червоний шлях», найпопулярнішого тоді суспільно-політичного й мистецького часопису, права отримувати без перешкод будь-які закордонні видання²².

Й остання причина: більшовицький режим ще не настільки зміцнів, щоб протиставляти себе всьому українському народові. Щоб завоювати підтримку національної інтелігенції й відкинути той негативний образ режиму, який усталився у неї після анти-українських погромів у 1917–1920 рр., було запроваджено курс на українізацію. Для партійного апарату це була вимушена міра, яка, в свою чергу, відіграла значну роль для продовження мистецького пошуку в першій чверті ХХ ст. Введення українізації позначилося й на цензурі. Так, у 1923 р. завідувач відділу ЦУСД по Полтавській губернії наказав припинити вилучення книжок українською мовою, серед яких були твори І.Франка, М.Грушевського, Дж.Лондона, оскільки це могло бути трактовано як наступ на українську літературу²³.

З 1924 р. для місцевих органів цензури вводилася нова обов'язкова форма звітності. Це було пов'язано з реорганізацією цензорського апарату. Було створено новий орган — Український головний літературний комітет (Укрголовліт). Ця структура, як і ЦУСД, знаходилася у віданні НКЮ, хоча за своєю специфікою була набагато ближчою до таємної поліції — ДПУ. В 1925 р. ЦУСД ввійшло до складу Головліту²⁴. Реформування цензорських органів можна було пояснити також подібністю у назвах радянської та царської цензури. Для того, щоб у населення не виникало паралелей між цими двома явищами, більшовики й вирішили змінити назву, хоча функції та діяльність Головліту не зазнали змін. Відтепер він став головним цензорським органом в Україні й проіснував аж до 1991 р.

Головліт мав надсилати списки всіх купюр у всіх виданнях — періодичних та неперіодичних — з коротким поясненням, чому зроблено купюру, в якому творі, в якому видавництві планувалося її надрукувати.

Переглядаючи ці документи, помічаєш дивну річ — цензура однаково жорстко ставилася і до представників «внутрішньої еміграції», і до абсолютно лояльних, безумовно комуністично орієнтованих літераторів. У списках цензурованих авторів представлено весь жанровий спектр української літератури початку 20-х років: романтик М.Хвильовий та реаліст І.Микитенко, неокласик П.Філіпович та футурист О.Слісаренко. Нещадно «різались» або й зовсім заборонялися як сучасні автори, так і класики української літератури.

Помітне поживлення в літературному середовищі після проголошення курсу на українізацію не завадило подальшому розвитку цензорської системи. Так, у 1924 р. голова Агітпропу, що безпосередньо відповідав за зв'язки цензорського апарату з партійними органами, просив у ЦК виділити 10 підготовлених співробітників для роботи в Головліті, мотивуючи це зростанням книжкового потоку²⁵. Як бачимо, влада своєрідно реагувала на зростання національно-культурного піднесення в Україні.

Таким чином, у першій половині 20-х років більшовики наполегливо встановлювали ідеологічний та адміністративний контроль над літературним життям. Цей процес розвивався у двох напрямках — конструктивному та репресивному. Конструктивний проявлявся в утвердженні політизованої літератури, яка б виконувала пропагандистсько-агітаційні функції. Шляхом втручання у внутрішньолітературні справи, а також протекціоністською політикою КП(б)У намагалася створити нову літературу, яка б виконувала лише агітаційні функції. Головним організатором цієї політики виступав ЦК КП(б)У, діючи через підзвітні йому органи — відділ агітації і пропаганди, відділ преси, Головне управління політичної освіти.

Репресивний напрям полягав у створенні широкої мережі цензурних органів, що мали обмежувати творчість літераторів. Головним цензурним органом в Україні стало Центральне управління у справах друку, що існувало при НКЮ, але підпорядковувалося ЦК КП(б)У. Радянські цензорські органи контролювали весь масив друкованого слова й, звичайно, художню літературу. Створення в 1920–1924 рр. потужної системи нагляду за друкованою продукцією дало змогу більшовикам у подальшому широко використовувати її проти своїх опонентів.

Таким чином, за період з 1920 до початку 1924 рр. відбулося створення необхідної бази для широкого розвитку літературних

сил. По-перше, закінчилася війна, і з введенням НЕПу життя в містах поступово почало налагоджуватись. По-друге, за цей час письменники молодшого покоління заповнили вакуум, що виник внаслідок еміграції інтелігенції з України. Вони вже сміливо заявили про себе в новій українській літературі. По-третє, склалися умови для нормальної літературної діяльності національної інтелігенції.

¹ *Хвильовий М.* Твори. — К., 1991. — С. 139.

² *Маланюк Є.* Репліка (З приводу висловлювань М.Хвильового про вплив Т.Шевченка на формування психології українського народу) // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 2–3. — С. 75.

³ *Тарнавський М.* «Невтомний гонець в майбутнє»: Екзистенціальне прочитання «Міста» Підмогильного // Слово і час. — 1991. — № 5. — С. 57.

⁴ *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997. — С. 210.

⁵ Там само. — С. 191.

⁶ Там само. — С. 187.

⁷ Там само.

⁸ *Таран Ф.* Про «ВАПЛІТЕ», розпечене перо і самокритику: (Нотатки з приводу 5-ої книжки журналу «ВАПЛІТЕ») // Комуніст. — 1928. — № 7 (8 січня).

⁹ *Хвиля А.* Від ухилу у прірву // Комуніст. — 1928. — № 33 (8 лютого).

¹⁰ *Любченко П.* Наша літературна дійсність: (Промова секретаря ЦК КП(б)У П.Любченка на літературному диспуті у Харкові 18–21 лютого 1928 р.) // Комуніст. — 1928. — № 52 (2 березня).

¹¹ Наше сьогодні // ВАПЛІТЕ. — 1927. — № 3. — С. 135.

¹² Декларація Всеукраїнської спілки пролетарських письменників // Літературна газета. — 1928. — № 1 (7 січня).

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2695. — Арк. 5.

¹⁴ Там само. — Арк. 51.

¹⁵ Там само. — Арк. 40.

¹⁶ *Наєнко М.* Критика чи кон'юнктура. — К., 1993. — С. 42.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2695. — Арк. 11–12.

¹⁸ *Костюк Г.* У світі ідей і образів. — Б. м., 1983. — С. 104.

¹⁹ Літературний Ярмарок. — 1928. — № 1. — С. 43.

²⁰ *Герасимова А.* ОБЭРИУ. (Проблема смешного) // Вопросы литературы. — 1988. — № 4. — С. 48–80.

²¹ Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б) та завдання КП(б)У // Вісті ВУЦВК. — 1929. — № 12 (9 січня).

²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2926. — Арк. 1.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — Арк. 3.

²⁵ *Іванисенко В.* Михайло Драй-Хмара // Дніпро. — 1989. — № 10. — С. 96.